

УДК 340.01:347.73

ФАКТОРИ ТА ОЗНАКИ ВИОКРЕМЛЕННЯ ФІНАНСОВОГО ПРАВА В СИСТЕМІ ПРАВА

Сергій ОЧКУРЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент,

докторант кафедри фінансового права юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

SUMMARY

The article is devoted to the study of the factors and criteria that determine the allocation of financial law in the system of law. The author recognizes the leading role of the subject and method of legal regulation as established criteria for constructing a system of law. In the opinion of the author, there is also a need to give more importance to other criteria and factors (such as the purpose of legal regulation, the level of development of branch legislation and branch science). The article focuses on the use of these criteria and factors for solving theoretical problems of financial law, in particular, for researching interbranch connections and delineating the spheres of regulation of financial law and other branches of law.

Key words: financial law, system of law, criteria of dividing the system of law, factors of allocation of financial law, subject of legal regulation, method of legal regulation, purpose of legal regulation.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню факторів та ознак, що зумовлюють виділення фінансового права в системі права. Автор визнає провідну роль предмета й методу правового регулювання як ustalених критеріїв побудови системи права. На думку автора, існує також необхідність надання більшого значення іншим ознакам і факторам (таким як мета правового регулювання, рівень розвитку галузевого законодавства й галузевої науки). У статті звертається увага на використання зазначених критеріїв і факторів для вирішення теоретичних завдань фінансового права, зокрема для дослідження міжгалузевих зв'язків і розмежування сфер регулювання фінансового права та інших галузей права.

Ключові слова: фінансове право, система права, критерії побудови системи права, фактори виокремлення фінансового права, предмет правового регулювання, метод правового регулювання, мета правового регулювання.

Постановка проблеми. Визначення місця кожної з галузей права в системі права має істотне теоретичне, а також суттєве прикладне значення як для правозастосування, так і для вдосконалення чинного законодавства. Для фінансового права це особливо важливе питання з урахуванням інтенсивних зв'язків цієї галузі права з іншими галузями та наявності підстав для твердження про незавершеність формування цієї галузі права. Однак у науці питанням дослідження факторів та ознак виокремлення фінансового права в системі права достатня увага не приділяється. Це означає, що існуючі проблеми правозастосування й правотворчості, які пов'язані із цими теоретичними питаннями, не можуть бути вирішені на належному рівні. Тому актуальність дослідження факторів та ознак виокремлення фінансового права в системі права не викликає сумнівів.

Стан наукових досліджень. Питання галузевої диференціації та ознак побудови системи права залишаються основним напрямом досліджень провідних фахівців у галузі теорії права: М.Г. Александрова, С.С. Алексєєва, В.М. Кудрявцева, Р.О. Халфіної, С.В. Полєніної, І.С. Самощенка, А.Ф. Шибанова, М.І. Козюбри, В.В. Копейчикова, Є.В. Назаренка, П.С. Недбайла, М.Ф. Орзіха, П.М. Рабіновича, О.В. Сурілова, О.Ф. Скакун, М.В. Цвіка, Ю.С. Шемшученка та інших. До проблеми критеріїв виокремлення фінансового права в системі права звертались провідні фахівці в галузі фінансового права, такі як Ю.А. Ровинський, Л.К. Воронова, О.Н. Горбунова, Н.І. Хімічева, Н.Ю. Пришва, А.І. Худяков, С.В. Запольський, П.С. Пацурківський та інші.

У сучасний період досить часто здійснюються спроби запропонувати нові ознаки побудови системи права як альтернативи критеріям предмета й методу правового регулювання [1, с. 13; 2, с. 41–43]. При цьому, як правило, передбачається корінна перебудова існуючої системи пра-

ва з використанням таких нових критеріїв. На нашу думку, розвиток системи права не може здійснюватись шляхом революційних стрибків. Хоча проблеми критеріїв побудови системи права залишаються значною мірою дискусійними, позитивна основа досліджень, що формувалась десятиліттями, не повинна відкидатись та потребує подальшого поглибленого розроблення з урахуванням нових умов розвитку суспільних відносин і їх правового регулювання. Одним із найважливіших і практично значимих напрямів у цій сфері є розроблення проблем використання ознак та критеріїв побудови системи права з метою визначення й розмежування сфер регулювання конкретних галузей права та аналізу міжгалузевих зв'язків. Зазначеним проблемам дедалі більшу увагу приділяють вчені, зокрема, вони неодноразово обговорювали їх на наукових конференціях, що проводились у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка [3; 4; 5].

Метою статті є наближення наукових пошуків про критерії побудови системи права до теоретичних галузевих фінансово-правових проблем і проблем практики правозастосування й правотворчості в галузі фінансового права, а також визначення на цій основі ключових ознак і факторів виділення фінансового права в системі права.

Виклад основного матеріалу. У результаті першої дискусії про систему права, яка розвернулася у 1939–1940 рр., був теоретично обґрунтований розподіл права на галузі за критерієм предмета правового регулювання. У цій дискусії взяли участь видатні вчені того часу: М.О. Аржанов, М.М. Агарков, Д.М. Генкін, М.С. Строгович, М.М. Полянський, Ю.А. Ровинський, С.С. Студенікін та інші. Предмет як зазначений критерій витримав перевірку часом. Відомий правознавець М.Г. Александров писав із цього приводу: «Радянською правовою наукою давно вже визнано, що якраз предмет правового регулювання, тобто певний вид ре-

гелюваних правом суспільних відносин, є основною (якщо не єдиною) ознакою, яка відрізняє одну галузь від іншої» [6, с. 117]. Якраз предмет правового регулювання надає єдності змісту правових норм відповідної галузі права.

Ми згодні з наведеною думкою М.Г. Александрова. Неприйнятним є лише його допущення, згідно з яким предмет, можливо, є єдиною ознакою, що відрізняє одну галузь від іншої. Варто погодитись із тим, що ця думка сформульована досить вишукано. Якби М.Г. Александров сказав, що предмет правового регулювання є основним (якщо не єдиним) критерієм побудови системи права, його думку легше було б піддати критиці, оскільки йдеться не лише про ознаку, за якою відрізняються ті галузі права, що існують, і визнані, а й про визнання за такою ознакою нових галузей права. Проте ж він обмежився проблемою ознаки, за якою галузі права відрізняються, а не ознаки, за якою система права будується.

Визнання предмета правового регулювання як основного критерію побудови системи права й виокремлення галузей права передбачає більшу увагу науки до виокремлення видів суспільних відносин як предмета правового регулювання та їх відмежування від інших видів суспільних відносин. Прагнення до такого виокремлення часто не виявляється. Так, Н.В. Разуваєв у ст. 125 Цивільного кодексу Російської Федерації, що визначає державні органи, які своїми діями можуть від імені держави придбавати та здійснювати майнові й особисті немайнові права й обов'язки, побачив феномен одночасного регулювання принаймні деяких майнових відносин нормами цивільного та адміністративного права [2, с. 34]. Це варто було б кваліфікувати як непорозуміння. У будь-якому разі відносини щодо представництва від імені держави в цивільних майнових і немайнових відносинах та ці останні відносини змішувати не можна. І говорити про регулювання майнових відносин у цьому випадку нормами адміністративного й цивільного права немає будь-яких підстав, оскільки адміністративне право не може регулювати цивільні відносини за визначенням, як і цивільне право не може регулювати відносини адміністративні.

Можна було б поставити питання про регулювання адміністративним і цивільним правом відносин щодо представництва від імені держави. Однак і при цьому, якщо визнати, що ці відносини регулюються названими двома галузями права, не можна говорити про одночасне регулювання зазначених відносин нормами адміністративного й цивільного права, оскільки ці відносини мають бути поділені на ті, що регулюються нормами адміністративного права (належать до предмета регулювання цієї галузі права), та ті, що регулюються нормами цивільного права (належать до предмета цивільного права).

Проте думка Н.В. Разуваєва жодним чином не може бути кваліфікована як непорозуміння, оскільки подібні думки висловлюють також інші видатні науковці. Так, Г.Л. Знаменський пише про абсолютно-відносні речові господарські правовідносини, які виникають у разі, коли суб'єкт права господарського відання, оперативного управління, оренди отримує від власника майно та використовує його у власній господарській діяльності [7, с. 75]. Зрозуміло, що оскільки в процесі правового регулювання виникають абсолютно-відносні речові господарські правовідносини, то предметом такого регулювання є абсолютно-відносні речові відносини. Однак таких відносин не буває. Є відносини між суб'єктами права господарського відання, оперативного управління, права оренди, з одного боку, і власниками майна, отриманого зазначеним суб'єктом, – з іншого. Вони є або предметом адміністративного права (коли суб'єкт має право господарського відання чи оперативного управління), або предметом цивільного права (коли суб'єкт отри-

має майно в оренду). Ці два види відносин необхідно чітко виокремлювати, а не конструювати міжгалузеві правовідносини та відносини. Якщо існує комплекс відносин, одні з яких регулюються нормами однієї галузі права, а інші – другої, то в цьому комплексі потрібно розрізнити різногалузеві відносини, а не оголошувати цей комплекс загалом одними й тими ж відносинами, що регулюються нормами різних галузей права.

Допускається також змішування відносин, які є предметом регулювання різних інститутів однієї й тієї ж галузі права. Так, найбільш досвідчений фахівець у галузі цивільного права С.О. Суханов у змісті зобов'язання (тобто відносного правовідношення, яке за визначенням не може включати до свого змісту абсолютні права, у тому числі речові) побачив речові права. Він пише: «У вітчизняному цивільному праві володіння визнається правоможністю низки майнових (цивільних) прав, у тому числі зобов'язальних (наприклад, прав орендаря або зберігача речі)» [8, с. 13]. М.І. Брагинський вважав, що «ледве не більшість цивільних правовідносин є змішаними речово-зобов'язальними» [9, с. 233], і цю свою думку аргументував на наступних чотирнадцяти сторінках розвідки в співавторстві з В.В. Вітрянським.

У двох останніх випадках йдеться про абсолютні (речові) та відносні цивільні відносини. Проте проблема класифікації суспільних відносин – предмета правового регулювання – є єдиною і для відносин, що регулюються різними галузями права, і для відносин, що регулюються різними інститутами однієї й тієї ж галузі. Ми вважаємо глибокою помилкою визнання існування публічно-приватних, абсолютно-відносних відносин і правовідносин. А мова про такі змішані правовідносини йде при цьому тому, що всі дискусії про систему права залишаються дуже затеоретизованими.

Ще одне зауваження, яке варто зробити у зв'язку з визнанням предмета правового регулювання як основного критерію побудови системи права та розрізнення (розмежування) галузей права, пов'язується з недопустимістю занадто радикального підходу, що буде передбачати необхідність докорінної перебудови системи права. Якщо послідовно й безкомпромисно провести ідею про предмет правового регулювання як єдиний критерій побудови системи права, то доведеться почати перебудову із цивільного права, до предмета якого нині включаються не лише майнові, а й особисті немайнові відносини. Майнові відносини також регулюються не тільки нормами цивільного права. Воно не регулює майнові відносини, засновані на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій, а також бюджетні та податкові відносини (ч. 2 ст. 1 Цивільного кодексу України), хоч вони і є майновими.

Визначаючи предмет правового регулювання як критерій побудови системи права, варто звернути увагу на ту обставину, що в структурі галузевого предмета виокремлюються основні й допоміжні суспільні відносини. Так, О.А. Красавчиков ще в середині 1960-х рр. розглядав проблему організаційних відносин у складі предмета цивільного права. При цьому він допустив розширене розуміння терміна «організаційні відносини», відніс до них, зокрема, відносини щодо надання послуг, які самі по собі не є майновими, проте мають вартісну оцінку, оскільки зазвичай надаються за плату. Крім того, маючи на меті доказати наявність у складі предмета цивільного права організаційних відносин, О.А. Красавчиков не став визнавати їх допоміжний характер [10, с. 50–57]. Саме це стало підставою для критики концепції, висунутої й обгрунтованої вченим, за те, що він «відсікає» організаційні елементи від майнових відносин [11, с. 264; 12, с. 148–149].

Організаційні відносини включені до предмета цивільного права з тієї причини, що вони є допоміжними стосов-

но майнових. Однак ця допоміжність має не юридичний, а суто соціально-економічний зміст. Юридично відносини щодо укладення цивільних договорів, у тому числі в організаційній формі зобов'язань, інші організаційні відносини є самостійними, що й виправдовує їх «відсікання». Проте вони у відриві від майнових відносин, що регулюються цивільним правом, втрачають будь-яку соціально-економічну значущість. Саме тому вони увійшли до предмета цивільного права.

Подібно до цього в структурі предмета фінансового права виокремлюються основні відносини, у межах яких здійснюється рух грошових коштів від платників податків до бюджетів, від бюджетів до розпорядників бюджетних коштів. Стосовно цих за своїм змістом майнових відносин більшість організаційних відносин є допоміжними. Останні не мають власної соціальної цінності, а лише покликани надати ознаку доцільності зазначеному руху та забезпечити реалізацію прав і виконання обов'язків учасниками відповідних правовідносин.

Організаційні відносини, що є предметом фінансового права, своїм призначенням можуть мати сприяння доцільному функціонуванню майнових (грошових, товарно-грошових) відносин цивільного характеру. Так, у предметі фінансового права з'явилися організаційні публічні відносини за участю банків, страховиків, учасників фондового ринку.

Згадані науковці, які визнавали предмет правового регулювання критерієм побудови системи права й виокремлення галузей права, не були вже такими безкомпромісними у відстоюванні цієї ідеї. М.Г. Александров, хоч і був прибічником концепції предмета правового регулювання як зазначеного критерію [6, с. 118], допускав можливість існування інших критеріїв, за якими одна галузь права відокремлюється від іншої.

Одним із таких «інших» критеріїв став метод правового регулювання. Зазвичай предмет і метод вважають взаємопов'язаними та взаємозумовленими критеріями побудови систем права й поділу права на галузі [13, с. 298]. Іноді метод називають основним критерієм побудови системи права, тобто висувують його на перший план [14, с. 17]. Визначення місця (першого чи другого) є неконструктивним. Більш важливо було б з'ясувати та домовитись у науковому середовищі про те, що саме буде розумітись під терміном «метод правового регулювання». У зв'язку із цим заслуговує на увагу еволюція поглядів С.С. Алексєєва. Він починав свій шлях у дослідженні системи права з методу. А потім перейшов до правового режиму, який характеризується насамперед «особливими прийомами правового регулювання та специфікою регулятивних властивостей цього утворення з вольової сторони його змісту» [15, с. 246]. Практично те саме С.С. Алексєєв повторив через 18 років [16, с. 251]. Таке розуміння правового режиму є більш невизначеним. Невипадково С.С. Алексєєв найперше завдання галузевих наук побачив у «точному виявленні своєрідності відповідних режимів, від чого переважно залежить ефективність розроблення інших проблем, дієва допомога практиці» [16, с. 251]. Виникає питання про те, якою мірою це завдання є вирішуваним, якщо мати на увазі «точне виявлення своєрідності відповідних режимів». Тому не може йтись про те, що правовий режим стає єдиним критерієм побудови системи права та виокремлення його галузей. Однак наукові положення, сформульовані С.С. Алексєєвим [16, с. 248–254], дають підставу для висновку про те, що в правовому режимі він побачив новий єдиний критерій побудови системи права.

На наше переконання, С.С. Алексєєв дещо поквавипився з відмовою від методу правового регулювання як критерію побудови системи права. Усе-таки метод правового

регулювання навіть при тому, що він у науці отримав надто невизначений зміст, може набути необхідної визначеності. Такої перспективи не має правовий режим, оскільки, як уже зазначалося, завдання, яке поставив С.С. Алексєєв перед галузевими юридичними науками, не може бути визнане виконуваним.

Первинно С.С. Алексєєвим було сформульовано досить визначене розуміння методу правового регулювання: «Найбільш яскраво особливості методу правового регулювання вирішуються в таких галузях права, як адміністративне та цивільне. В адміністративному праві метод правового регулювання характеризується переважно тим, що сторони відносин виступають як суб'єкти «влади» й підпорядкування, тобто займають юридично неоднакове (юридично неоднорядкове) положення. Навпаки, у цивільному праві суб'єкти діють на засадах юридичної рівності, займають однакові, юридично однорядкові положення» [14, с. 44]. При цьому чітко видно, що розуміється під методом правового регулювання.

Однак у подальшому термінологія стала ускладнюватись, визначеність відповідних наукових положень – втрачалась. Так, В.І. Гойман і Т.Н. Радько виокремлюють директивний (імперативний) та автономний (диспозитивний) методи та пояснюють, що перший є критерієм для адміністративного права, а другий використовується в цивільному й сімейному праві [17, с. 136–137]. Ця термінологія не узгоджується із загальноприйнятим і таким, що увійшов до підручників, поділом правових норм на диспозитивні й імперативні за критерієм умовності чи безумовності їх змісту [18, с. 399]. Далі імперативний метод стали позначати також як метод субординації, авторитарності, а диспозитивний – як метод координації, автономії [7, с. 206].

Ознаки визначеності термінології були повністю втрачені, коли дійшли висновку про те, що метод відповідає на запитання про те, як право регулює суспільні відносини, і з'ясували, що це здійснюється через заборону, припис і дозвіл [7, с. 207; 19, с. 9–10]. Оскільки є три такі способи регулювання суспільних відносин, то галузеві методи являють собою набір зазначених трьох способів, а відрізняються превалюванням одного чи іншого способу, різною мірою, якою в них представлені заборона, припис і дозвіл. Таким чином повністю була втрачена визначеність поняття методу правового регулювання.

Якщо мати на увазі прагматичні цілі, то розумно було б повернутись до визнання двох методів правового регулювання – владного підпорядкування та юридичної рівності сторін суспільних відносин. Такий підхід, на нашу думку, сприяє узгодженню розподілу права на галузі та дуалістичному поділу права на публічне й приватне, що був обґрунтований ще за часів Стародавнього Риму. Крім того, у такому вигляді метод правового регулювання отримує нові можливості бути критерієм побудови системи права й виокремлення галузей права.

Ці можливості пов'язані з тим, що фінансове та адміністративне право, які використовують метод владного підпорядкування, і цивільне право, яке використовує метод юридичної рівності, є несумісними та не можуть одночасно регулювати одні й ті ж відносини.

Поширена думка про наявність у кожній галузі права своїх принципів і здатність принципів у зв'язку із цим виконувати роль критерію виокремлення галузей права та побудови системи права абстрактно-теоретично є прийнятним. Однак не варто думати, що принципи можуть бути тим ключем, який відкриває двері до досконалої системи права. Ідеться про те, що принципи, незважаючи на те, що вони формулюються в законах (як правило, у кодифікованих законодавчих актах), є недостатньо визначеними за своїм юридичним значенням. Отже, як критерії принципи,

основні чи загальні засади є досить невизначимим поняттям, щоб використовувати його під час побудови системи права. За наявності певної єдності предмета регулювання завжди можна сформулювати принципи правового регулювання відносин, що утворюють цей предмет.

Що стосується принципів фінансового права, то відсутність їх нормативного закріплення зумовлена не тим, що вони відсутні взагалі та їх неможливо сформулювати, а тим, що відсутній законодавчий акт, у якому доречно було б сформулювати й закріпити принципи фінансового права. О.М. Горбунова вже тривалий час обґрунтовує ідею прийняття Закону України «Про фінанси». Якщо ця ідея буде реалізована, у фінансовому праві з'являться загальні нормативно закріплені принципи.

Іншим орієнтиром побудови системи права необхідно визнати наявність усвідомленої соціальної потреби у виокремленні певної галузі права. Давно помічено, що система права в Україні та окремі його галузі є важливим і дієвим інструментом, за допомогою якого соціально керуюча система регулює перебіг суспільного розвитку [19, с. 33]. Свого часу була висловлена досить конструктивна думка про те, що цілі (завдання) цієї правової системи чи галузі права доцільно було б поставити на більш високий рівень в ієрархії правових понять, оскільки саме цілі й завдання визначають призначення такої правової системи або галузі права [20, с. 52].

У зв'язку із цим доцільно було б звернути увагу на роль суб'єктивних чинників формування системи права, насамперед на пізнання закономірностей розвитку суспільних відносин, об'єктивних чинників, які зумовлюють прийняття відповідних законодавчих рішень. Приймаючи такі рішення, законодавець може впливати на формування системи права, згладжувати чи посилювати значення закономірностей та об'єктивних чинників, що впливають на цей процес. Такі рішення безпосередньо впливають на формування системи права. Водночас предмет і метод правового регулювання впливають на цей процес опосередковано, через законодавчу діяльність. Варто звернути увагу на те, що дефініції фінансового права як галузі права, а також дефініції предмета фінансового права традиційно вказують на те, що регулювання й реалізація фінансових відносин відбуваються з метою виконання завдань і функцій держави.

Існуюча система права та система законодавства, розвиток законодавства також є важливими критеріями структурування права й виокремлення його галузей. Ведучи пошуки оптимальної системи права, важливо враховувати ту систему права та ту систему законодавства, які існують. Зрозуміло, що існуючій системі національного права й системі національного законодавства як критеріям побудови майбутньої системи права також не варто надавати абсолютного значення, оскільки, наприклад, у системі вітчизняного права було колгоспне право, яке в процесі розвитку системи права перестало існувати: зник предмет, а отже, зникла й соціальна потреба в його існуванні. Проте можна помітити, що накопичення нормативного масиву, що є однорідним за критеріями предмета й методу правового регулювання, принципів, мети правового регулювання, активізує процес формування відповідної галузі права. Особливо необхідно наголосити на ролі кодифікації як чинника, що впливає на вказаний процес. Якщо галузь права склалась, то в ідеалі має бути також кодифікований законодавчий акт, що регулює відносини, які складають предмет цієї галузі. Проте жорсткого зв'язку між наявністю кодифікованого законодавчого акта та утворенням галузі права немає.

Наука, здійснювані науковцями дослідження істотно впливають на розвиток системи права. Один з аспектів такого впливу пов'язаний із тим, що наука включається до

змісту позитивного права. Якщо створена галузева правова доктрина та якщо вона розвивається, а не перебуває в стані замирання, марно заперечувати існування галузі права. Так, якщо доктрина господарського права пережила репресії 1930-х рр., відродилась у 1960-ті рр., а потім витримала перехід від планової до ринкової організації майнових відносин, то боротьбу проти господарського права можна було б і припинити.

Викладене розуміння критеріїв побудови системи права й виокремлення його галузей не виключає також інші критерії. Однак під час дослідження таких критеріїв більшою мірою належало б враховувати все-таки результати раніше здійснених досліджень, пропонуючи свої, недостатньо продумані критерії. Так, Д.М. Азмі запропонував 13 чинників, за якими виокремлюються галузі права, не згадавши при цьому про предмет і метод правового регулювання [21, с. 7]. Проте більшість названих ученим чинників співзвучні розглянутим вище критеріям побудови системи права та не заперечують їх.

Висновки. Таким чином, основними ознаками й факторами виокремлення фінансового права в системі права є насамперед чинники, які є об'єктивними та закономірно впливають на систему права. Існують також широкі можливості для впливу суб'єктивних чинників на побудову системи права. При цьому провідне значення має мета правового регулювання. Утвердження фінансового права в статусі основної, фундаментальної галузі права, а також вирішення прикладних проблем правотворчості й правозастосування значною мірою буде залежати від активізації наукового дослідження ознак і факторів виокремлення фінансового права в системі права з метою відмежування фінансового права від суміжних галузей права та поглибленого наукового аналізу зв'язків фінансового права із суміжними галузями права.

Список використаної літератури:

1. Кононов А.А. Общенаучная концепция системы права / А.А. Кононов // Правоведение. – 2003. – № 1. – С. 12–23.
2. Разуваев Н.В. Правовая система и критерии отраслевой дифференциации права / Н.В. Разуваев // Правоведение. – 2002. – № 3. – С. 31–55.
3. Проблеми теорії фінансового права в сучасний період: матеріали науково-практичного круглого столу (13 листопада 2013 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Запоріжжя: КПУ, 2013. – 107 с.
4. Цивільне законодавство: система, міжгалузеві зв'язки, шляхи вдосконалення: матеріали міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 25–26 квітня 2013 р.). – К.: ТОВ «Білоцерківдук», 2014. – 398 с.
5. Проблеми теорії фінансового права в сучасний період: матеріали науково-практичного круглого столу (4 грудня 2015 р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Запоріжжя: КПУ, 2015. – 100 с.
6. Александров Н.Г. О месте трудового и колхозного права в системе советского социалистического права / Н.Г. Александров // Советское государство и право. – 1957. – № 5. – С. 116–123.
7. Хозяйственное право: [учебник] / [В.К. Мамутов, Г.Л. Знаменский, К.С. Хахулин и др.]; под ред. В.К. Мамутова. – К.: Юриком Интер, 2002. – 897 с.
8. Гражданское право: [учебник]: в 3 т. / под ред. Е.А. Суханова. – М.: Волтерс Клувер, 2004–2006. – Т. 2. – 2005. – 764 с.
9. Брагинский М.И. Договорное право. Общие положения / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – М.: Статут, 1997. – 682 с.
10. Красавчиков О.А. Гражданские организационно-правовые отношения / О.А. Красавчиков // Советское государство и право. – 1966. – № 10. – С. 50–57.

11. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву: из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории «хозяйственного права» / О.С. Иоффе, Е.А. Суханов. – М. : Статут, 2009. – 782 с.
12. Сібільов М.М. Предмет приватного (цивільного) права / М.М. Сібільов // Правова доктрина України : в 5 т. / за заг. ред. Н.С. Кузнецової. – Х. : Право, 2013–2013. – Т. 3 : Доктрина приватного права України. – 2013. – С. 140–155.
13. Марксистско-ленинская общая теория государства и права. Социалистическое право. – М. : Юридическая литература, 1973. – 647 с.
14. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права / С.С. Алексеев. – М. : Госюриздат, 1961. – 187 с.
15. Алексеев С.С. Общая теория права : в 2 т. / С.С. Алексеев. – М. : Юридическая литература, 1981–1982. – Т. 1. – 1981. – 360 с.
16. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
17. Гойман В.И. Право в системе правового регулирования / В.И. Гойман, Т.Н. Радько // Общая теория права и государства : [учебник] / под ред. В.В. Лазарева. – М. : Юрист, 1996. – С. 112–139.
18. Нерсесянц В.С. Общая теория права и государства : [учебник] / В.С. Нерсесянц. – М. : Норма – Инфра-М, 1999. – 552 с.
19. Сорокин В.Д. Метод правового регулирования. Теоретические проблемы / В.Д. Сорокин. – М. : Юридическая литература, 1976. – 143 с.
20. Келина С.Г. Принципы советского уголовного права / С.Г. Келина, В.Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1988. – 176 с.
21. Азми Д.М. Структурное строение системы права: теоретико-методологический анализ / Д.М. Азми // Государство и право. – 2010. – № 6. – С. 5–13.